

بررسی اسنادی عرب یا غیر عرب بودن طایفه خزیمه و شناسایی منطقه سکونت آنها در قهستان

حمیده جلیلی - کمال غوث - سالم حسین زاده - سیاوش مالکی - حسین سپهری

کارشناس ارشد مدیریت آموزشی، مدرس دانشگاه فرهنگیان بیرجند - contact.hamidehjalili@gmail.com

کارشناس ارشد ترویج و آموزش کشاورزی جهاد کشاورزی سربیشه - kamal.ghous@yahoo.com

مسئول بخش اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی - salem_hosseinzadeh@yahoo.com

کارشناس ارشد مالی اداره امور مالیاتی خراسان جنوبی - siavashmaleki1348@gmail.com

حسین سپهری - مدیر بازرگانی کارخانجات و گروه روشنایی شب فروز - sepehri.persian@gmail.com

چکیده:

در تواریخ و جغرافیای قهستان، مطالب تاریخی فراوانی توسط محققین، درباره عرب یا عرب بودن خاندان خزیمه و نقش مهم آنها در تاریخ ایران از ابتدای اسلام تا زمان انقلاب اسلامی نوشته شده ولی در هیچ یک از این منابع نام دقیقی از محل سکونت آنها در قهستان^۱ بیان نشده است. این نوشته کوتاه تلاشی است برای روشن نمودن این موضوع و ویژگی این مقاله اسنادی، استفاده از اسنادیست که تاکنون در هیچ منبعی استفاده نشده است. این مقاله در پایان ضمن اثبات عرب بودن این طایفه، محل زندگی آنها را حداقل از زمان صفویه تاکنون، روستای هردنگ و توابع آن معرفی می‌کند. جهت جلوگیری از اطاله کلام از آوردن تمام اسناد موجود و بازگردان متن کامل اسناد بکار رفته در مقاله خودداری و فقط قسمتهایی که دارای عناوین خزیمه عرب و نام مناطق آمده است؛ بازخوانی و مورد بررسی قرار خواهد گرفت. این مقاله در پایان به چند سوال ذیل پاسخ خواهد داد:

- ۱- می‌توان برای این طایفه محل استقراری را بر اساس اسناد در قاینات بیان نمود یا خیر.
- ۲- این طایفه عرب هستند یا غیر عرب.

واژگان کلیدی: هردنگ، عرب خزیمه، قهستان

مقدمه:

در تواریخ و جغرافیای قهستان، مطالب تاریخی فراوانی توسط محققین، درباره عرب بودن خاندان خزیمه و نقش مهم آنها در تاریخ ایران از ابتدای اسلام تا زمان انقلاب اسلامی نوشته شده ولی در هیچ یک از این منابع نام دقیقی از محل سکونت آنها در قهستان بیان نشده است. این نوشته کوتاه تلاشی است برای روشن نمودن این موضوع و ویژگی این مقاله اسنادی، استفاده از اسنادیست که تاکنون در هیچ منبعی استفاده نشده است. با توجه به بررسی نظرات مورخین و محققین درباره طایفه خزیمه، این شبهه در ذهن خواننده ایجاد خواهد شد که این طایفه بدلیل نقلهای تاریخی عرب به شمار آمده اند و چون در برخی از مسائل نقلی تاریخی احتمال اشتباه وجود دارد، آیا این طایفه در اسناد نیز واقعا عرب خزیمه هستند یا عجم، در قاینات بیشتر در چه مناطقی سکونت داشته اند. لذا نگارنده مجموعه ای از اسناد مربوط به این طایفه را که به صورت موروثی در بین صاحبان اسناد موجود می‌باشد جمع آوری و با استناد به آنها و منابع تاریخی این شبهه را مرتفع می‌گرداند. روستاهایی که در اسناد مورد بررسی قرار گرفته اند در فواصل حداقل ۵ کیلومتر از هم قرار گرفته اند (نگاره ۱) به عنوان مثال فاصله بین روستای رهیزگ تا روستای عمارت چیزی در حدود ۵۵ کیلومتر و تا هردنگ در حدود ۲۵ کیلومتر و تا روستای خوانند حدود ۴۰ کیلومتر می‌باشد. این اسناد از افراد ساکن در روستاهای مختلف ناحیه هردنگ انتخاب شده تا پراکندگی طایفه خزیمه عرب را در طول رشته کوه شاه و نه در یک نقطه متمرکز از این منطقه (ناحیه هردنگ) نشان دهند.

۱-۳- بررسی برخی اسناد مربوط به ابلاغیه های حکومتی:

^۱ استان خراسان جنوبی فعلی

در بررسی اسنادی مربوط به عناوین اشخاصی که در قالب نایب الحکومه مناطق مختلف قاینات انجام وظیفه می کردند متوجه اطلاق نام امیر به نایبهای مستقر در ناحیه هردنگ می گردیم به گونه ای که این اشخاص در احکام قدیمیتر صادره از سوی امیر اسدا.. حسام السلطنه و امیر علم خان حشمت الملک با عنوان امیر و بعد از امیر علم خان سوم با عنوان میر اطلاق می گردیده اند. این عناوین را ما در اسناد سایر نقاط قاینات نمی بینیم در ادامه ۳ نمونه سند مربوط به نایبهای منطقه قاینات می آید که ۲ نمونه آن مربوط به ناحیه هردنگ و ۲ نمونه دیگر مربوط به ناحیه گزیک و نهبدان می باشد.

سند شماره ۷) ابلاغ حکم حکومتی دولت قاهره قاجار به امیر عبد الصمد بیک نایب الحکومه ناحیه هردنگ توسط در خصوص پیگیری اخذ مقادیری مالیات از افراد مشروحه در سند برای تامین هزینه جنگ در شهر مرو خراسان :

ارجمندی امیر عبدالصمد بیک در این وقت امکانات متعدده از خدمت اولیای دولتی قاهره (به تاریخ ۱۲۷۷ قمری) سند شماره ۸) در این سند امیر حشمت الملک ۲، امیر عبدالصمد بیک را که خود خزیمه عرب ۳ و نایب ناحیه هردنگ، عربخانه و سرچاه بوده، از پرداخت مالیات املاکش معاف گردانیده و محل پرداخت این مالیات را نیز بر ضمه نایب بیرجند می گذارد. سند شماره ۹) حکم حکومتی امیر علم خان تومان به نایب الحکومه امیر علی بیک ۴ در خصوص تصدی وی بر امورات حکومتی ناحیه هردنگ : ارجمندی امیر علی بیک بر حسب استدعای ارجمندی کربلایی امیر عبدالصمد بیک --- عمل داد و ستد مالیات دیوانی ناحیه هردنگ و توابع را و جمعی ناحیه سر چاه عماری ... بر عهده آن ارجمند قرار داده ام که ----- (به تاریخ ۱۳۰۵ قمری)

سند شماره ۱۰) حکم حکومتی امیر علم خان حشمت الملک به محمد یوسفیان ثموری نایب الحکومه جزیک و رزه در رابطه با پیگیری ادامه کاشت تریاک (سند شماره ۷۲۱۷۱/۱ آستان قدس رضوی) :

آقای محمد یوسفیان ثموری نایب الحکومه جزیک و رزه : چون باید ادامه تجدید تریاک در جولگاه بخوبی پیشرفت نماید و سند شماره ۱۱) مکاتبه بین امیر تومان و سردار خداداد خان در رابطه با طایفه سمعکی در خصوص پروار کردن گوسفندهای مدنظر (سند شماره ۷۱۵۲۱/۱ آستان قدس رضوی)

..... همراه مکرم نور چشم محترم مهربان آقای سردار خداداد خان زید

نکاتی در باب اسناد بالا :

۱- در نامه نگاریهای حکومتی و اداری عنوان بکار رفته برای مخاطب نشانگر جایگاه و شخصیت معنوی و اجتماعی طرف می باشد چنانکه اگر اطلاق لفظ امیر یک مسئله عمومی باشد می بایست برای تمام نایبهای مناطق مختلف بکار می رفت در حالیکه در بررسی این اسناد متوجه می شویم که امیر علی بیک و امیر عبدالصمد بیک ، امیر محتشم سلطان و پدرش، که عرب خزیمه می باشند عنوان انتخابی برای آنها امیر و بعد از برداشتن این لفظ توسط حکومت جهت کاهش قدرت این خاندان خزیمه در قاینات (بیت، ۱۳۸۵ : ۶۵) لفظ میر بکار رفته و عنوان بکار گرفته شده برای خداداد خان که یک بهلولی و از طایفه بلوچ می باشد سردار است . همچنین عنوان انتخابی برای محمد یوسفیان ثموری که یک نفر از اهل سنت است فقط کلمه آقا بکار رفته و این تفاوت در عناوین به دلیل تفاوت در ریشه های نژادی هر نایب در منطقه قاینات بوده است.

۲- معافیت مالیاتی امیر عبدالصمد بیک و پرداخت این مالیات توسط نایب الحکومه بیرجند، خود نشان از وابستگی امیر حشمت الملک و هردنگی بودن وی و خزیمه بودن امیر عبدالصمد بیک و وابستگی وی به امیر حشمت الملک دارد.

۲ امیر علم خان امیر اسدا.. بن امیر علم بن امیر علی بن امیر علم بن امیر اسماعیل بن امیر ابراهیم بن امیر محمد بن حاجی طاهر بن حاجی سلیمان بن حاجی یونس عرب خزیمه

۳ امیر عبدالصمد بن امیر محمد بن امیر محمد محتشم بن امیر حاجی محمد خان بن امیر حاجی عبدا.. بن امیر حاجی داوود هردنگی حاجی طاهر بن حاجی سلیمان بن حاجی یونس عرب خزیمه

۴ امیر علی بیک بن امیر محمد بن امیر محمد بن امیر محمد محتشم بن امیر حاجی محمد خان بن امیر حاجی عبدا.. بن امیر حاجی داوود هردنگی عرب خزیمه حاجی طاهر بن حاجی سلیمان بن حاجی یونس عرب خزیمه

۱-۴- بررسی یک سند مربوط به وکالت جهت انجام زیارت و فروش ملک :

سند شماره ۱۲) مربوط به اخذ وکالت میر اکبر بیک خزیمه جهت انجام زیارت کربلای معلی به جای مادر امیر علم خان در تاریخ ۱۱۸۳ قمری : وکیل مطلق و قایم مقام بحق شرعی خود گردانیدند وکلای والده معظمه نواب رضوان آقای میر علم خان طاب ثراه و عالیشان عالیمنان کشف الحاج و المعتمدین حاجی میر اکبر خزیمه را در باب بیع نمودن بعضی املاک خود که به حساب معتمدی جهت انجام زیارت به وکالت معزی الیها روانه عتبات نموده که

املاک مورد بیع در این سند مربوط به روستاهای فال، هریوند، طبس مسینا، فنود، دهشیب و ماژان می باشد که در این میان روستاهای ماژان و دهشیب از توابع ناحیه هردنگ به شمار می آمده است.

نکاتی در باب سند بالا :

۱- سند ابلاغیه حکومتی است چرا که در بند آخرین سند کاتب به نقل قول از کسی دیگری می نویسد : در باب فروختن املاک مزبور نهایت اهتمام و دقت به عمل آمده و به هیچ وجه من الوجوه و شرعا و عرفا خودداری ننمایند.

۲- دامنه املاک این سند نشانگر شوکت و قدرت صاحب مال می باشد چرا که تقریبا مناطقی از قاینات جز املاک وی می باشد که هنوز هم جز نقاط مطرح و مهم این استان از نظر کشاورزی و آبادانی می باشد و بعید نیست که شخص مورد نظر با توجه به تاریخ سند، والده امیر علم خان اول باشد.

۳- بعید نیست آقای میر علم خان طاب ثراه مذکور با توجه به تاریخ کتابت سند (۱۱۸۳ قمری) همان امیر علم خان اول باشد چرا که در تاریخ اثری از ادامه حیات وی در این سال نمی بینیم .

۴- میر اکبر خزیمه که در سند یاد رفته همان میر اکبر خان بن علی اکبر خان عرب خزیمه می باشد که ذکر املاک و عقد نامه آن در شماره های ۵ و ۶ این مقاله آمده است .

۵- اگر فرض کنیم که این سند مربوط به امیر علم خان اول نباشد نکته جدیدی به دست می آید و آن اینکه اسم علم از نامهایی است که در بین افراد این طایفه به کرات مورد استفاده قرار می گرفته و مختص به شاخه سیاسی این طایفه نمی باشد.

۱-۷- بررسی تطبیقی ظهور نام ناحیه هردنگ در جغرافیای سیاسی قاینات با ظهور امیر اسماعیل خزیمه :

یکی از نکات مهم در اثبات خزیمه بودن هردنگیها و خزیمه عرب بودن اسماعیل خان خزیمه^۵ جدای از اسناد ارائه شده در این مقاله، همزمانی ظهور نام ناحیه هردنگ با ظهور نام اسماعیل خان عرب خزیمه می باشد. چنانچه در تقسیمات جغرافیایی قبل از ظهور اسماعیل خان عرب خزیمه نامی از ناحیه هردنگ به چشم نمی خورد(کاظمی، ۱۳۹۳ : با تلخیص ۵۶ تا ۵۷).

۱-۸- سیری در وقفنامه های مربوط به خاندان خزیمه سلطنتی بر اماکن زیارتی و بقاع متبرکه قاینات :

در میان اسناد وقفی مربوط به خاندان عرب خزیمه، فقط در خصوص مزار موسوم به سیدالحسین واقع در قریه دهک عربخانه است که وقفیات این خاندان به طور خاص مربوط به این مزار بوده و مورد مشابه دیگری را در هیچیک از مکانهای متبرکه و مقدس قاینات نمی توان پیدا کرد؛ این موضوع خود اثباتی بر هردنگی بودن خاندان خزیمه علم دارد چرا که مزار دهک عربخانه مدتها جزو جغرافیای سیاسی هردنگ و از توابع آن به شمار می آمده است. با در نظر گرفتن بعد مسافت این مزار تا بیرجند (مرکز حکومت آنها)^۶ این خاندان می توانستند دارای وقفیات مشابهی در مزار دره شیخان بیرجند^۷ یا مزار بی بی زینب خاتون روستای کاهی شهرستان سربیشه^۸ داشته باشند(غوث، حسین زاده و جلیلی، ۱۳۹۴ : با تلخیص ۸۵ - ۱۱۱).

۱-۹- بررسی عنوان خزیمه در اشعار بی بی خانسی زیدی از شاعران محلی ناحیه هردنگ :

شاعره ۷۰ ساله ای که نام شوهرش میرعلم خان خزیمه بوده و در حدود سالهای ۱۲۱۰ تا ۱۲۸۰ قمری می زیسته است. از ذوق شعری قوی و به خصوص در بیان هجویات از قدرت بالایی برخوردار بوده است. محل تولد و فوت وی روستای زید از توابع ناحیه هردنگ می باشد. در میان اشعار وی

^۵ امیر اسماعیل عرب خزیمه بن امیر ابراهیم بن امیر محمد بن حاجی طاهر بن حاجی سلیمان بن حاجی یونس عرب خزیمه

^۶ این مسافت از طریق طی جاده مواصلاتی بیرجند - نهبندان حدود ۱۵۳ کیلومتر و از طریق طی جاده مواصلاتی شهرستان خوسف - نهبندان حدود ۱۴۵ و از طریق طی جاده بیرجند - مود - مختاران - عربخانه حدود ۱۲۰ کیلومتر می باشد.

^۷ در داخل شهر بیرجند

^۸ این مسافت از طریق طی جاده مواصلاتی بیرجند - مود - کاهی در حدود ۶۰ کیلومتر می باشد.

به سوگنامه ای می‌رسیم که وی در عزای کشته شدن فرزندان امیر محمد محتشم سلطان عرب خزیمه سروده و در این سروده وی مردمان منطقه را با عنوان اهل خزیمه یاد می‌کند. قسمتهایی از این سروده در ادامه می‌یابد (غوث، ۱۳۹۱: ۵۶۷-۵۶۶):

تمام اهل خزیمه کنید بر سر خاک * درین قضیه نمایید جامه بر تن چاک
رسیده قاصد شومی ز جانب هردنگ * سیاهنامه ای^۹ دارد به جانب افلاک
دو خط نرسته، دو زرین کلاه^۹ دو فرد جوان * دو یادگار ز مد بیک محتشم سلطان

۲-۹- سرای امیار :

عنوان قلعه ای است که هنوز در روستای هردنگ بر فراز تپه مشرف به روستا وجود داشته و از حدود سال ۱۳۰۵ هجری قمری خالی از سکنه شده است. در لفظ عوام به خانه امیار مشهور بوده و تا زمان امیر عبدالصمد بیک محل سکونت وی و نایبهای قبل از وی و در حقیقت همان امرای خزیمه از جمله امیر محمد خان عرب خزیمه، امیر محتشم سلطان عرب خزیمه و پدران ایشان بوده است (نگاره ۲).

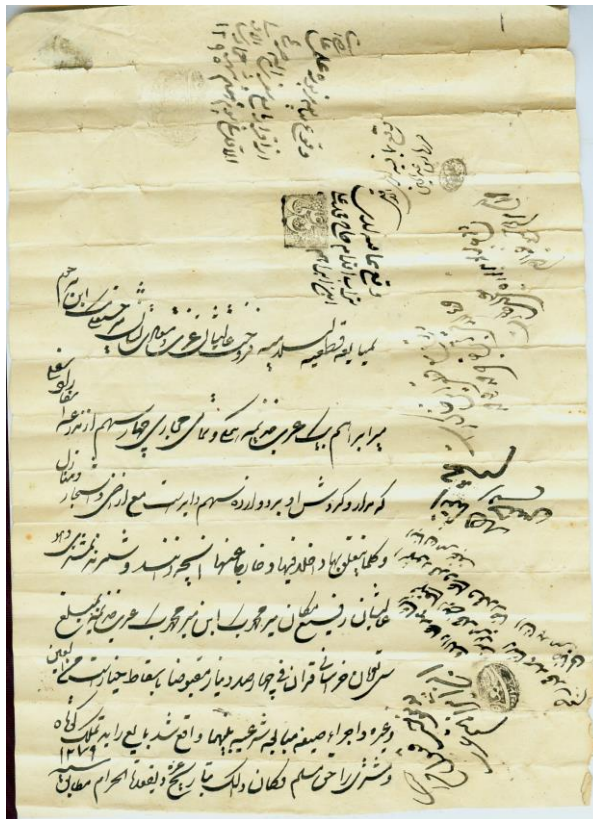
بحث و نتیجه گیری :

در مورد طایفه خزیمه عرب کتابها و مقالات زیادی نوشته شده است اما هیچ پژوهشی در مورد آنها مانند پرداختن به موضوع هویت نژادی قومی و زبانی آنها به خصوص بعد از صفویه جدل انگیز و بحث آفرین نبوده است. برخی از مورخان متقدم، عرب بودن خزیمه ها را قبول نداشته و در این رابطه شبهاتی را وارد ساخته و آنها را از نژاد فارس دانسته اند (مجتهد زاده، ۱۳۸۵ و خلیلی، ۱۳۳۶ و صفرپور، ۱۳۹۳). تمام منابع تاریخی مورد استناد محققین موافق نظریه فارس بودن خزیمه ها، مربوط به دوران ورود اعراب و اسلام به خراسان بوده و در همان منابع تاریخی نیز بیشتر بر عرب بودن این طایفه قید گردیده است. از بررسی اسناد ارائه شده، متوجه می‌شویم که در تمامی این اسناد، تاکید این طایفه بر نام عرب خزیمه است و نه عناوینی چون عرب نخعی و غیره. لذا نمی‌توان استناد کرد که این طایفه فارس باشند چرا که وقتی طایفه ای خودش را نسل به نسل از نژادی خاص بداند و مدارک مستند هم گویای این مسئله باشد، دیگر نیاز به مسئله سازی و ایجاد شبهه نمی‌باشد. نام خزیمه عنوانی برخاسته از ایران نیست که به جاهای دیگر رفته باشد تا بتوان به استناد آن این طایفه را از نژاد فارس دانست بلکه به گواه تاریخ، این نام بارها و بارها در زمان صدر اسلام و حداقل ۱۴ نسل قبل از ظهور پیامبر اسلام در بین اعراب معمول بوده، چنانکه نیای ۱۴ پیامبر (ص) به استناد سخن پیامبر (صلی الله علیه و آله) جناب خزیمه بن مدرکه می‌باشد (مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۵: ۱۰۴-۱۰۶).

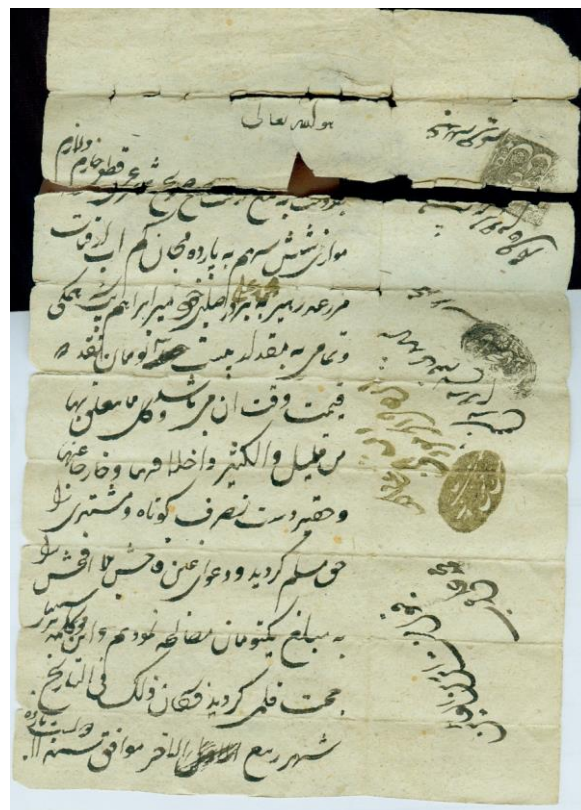
لذا این مقاله با استناد به منابع تاریخی معتبر و همچنین بررسی اسنادی و ارائه اولین اسناد تاریخی طایفه عرب خزیمه که قدمت برخی از آنها به حدود ۳۰۰ سال قمری می‌رسد، هردنگی بودن و عرب بودن خزیمه آنها را اثبات می‌کند.

منابع :

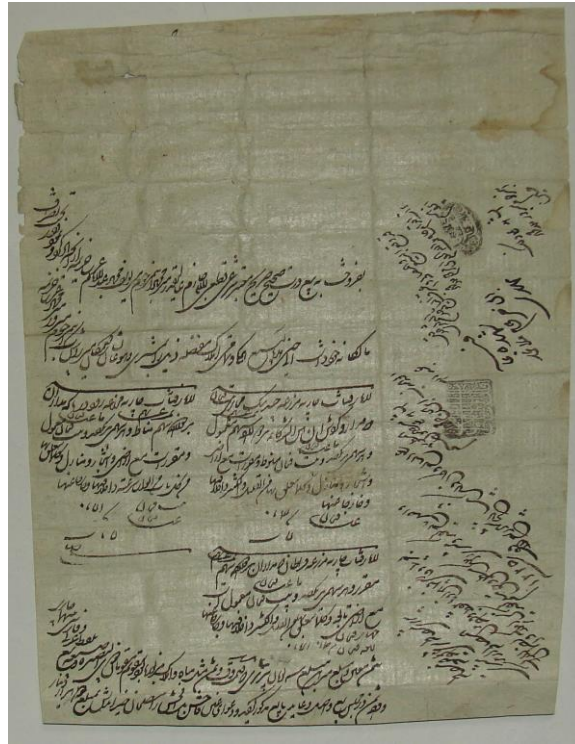
- خلیلی، عباس (۱۳۳۶) / *ایران و اسلام*، تهران، دانشگاه تهران، جلد ۲، صص ۸- ۱۸۷.
- راشد محصل، محمد تقی (۱۳۹۳). معرفی یک عقدنامه، فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، سال نهم، شماره اول، پیاپی ۳۳، صص: ۲۰۲-۱۹۹.
- صفرپور، سعید (۱۳۹۳). *بازیگران کوچک بازی بزرگ*، مجله تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۴۱: ۳۵-۴۰.
- کاظمی، محمد ایوب (۱۳۹۳). تاریخ عربخانه، تهران، سیمای دوست. چاپ ولی عصر: ۱۹-۲۲.
- غوث، کمال و حسین زاده، سالم و جلیلی، حمیده (۱۳۹۴). بررسی اسنادی خدمات خاندان هردنگی به مزار دهک و نقش آنها در رسیدگی به موقوفات و امورات وابسته به این مزار (۱۲۳۲ تا ۱۴۰۴ هجری قمری)، فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، سال دهم، شماره پیاپی ۳۸، شماره دوم، زمستان: ۸۵-۱۱۱.
- (۱۳۹۱). گنجنامه ناحیه هردنگ. تهران: فکر و بکر.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۵). *بازیگران کوچک در بازی بزرگ: استقرار مرزهای شرقی ایران و پیدایش افغانستان*، مترجم عباس احمدی، تهران، معین.
- مجلسی، بحار الانوار (۱۳۹۳). محقق: علوی، عبدالزهراء، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ج ۱۵: ۱۰۴-۱۰۶.
- پیت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵)، سفرنامه خراسان و سیستان، مترجمان قدرت الله روشنی و مهرداد رهبری، تهران، انتشارات یزدان: ۱۱۶-۱۱۷.

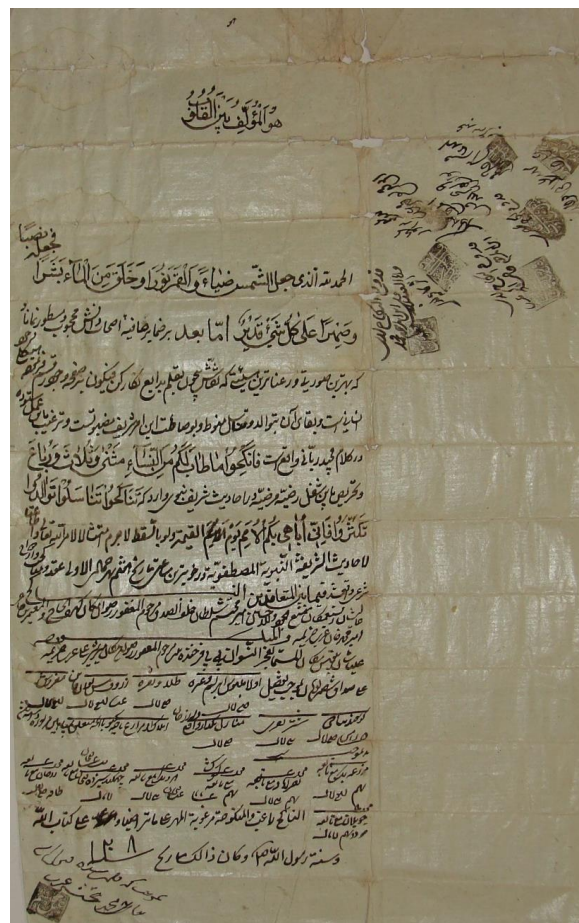
سند شماره ۱ :

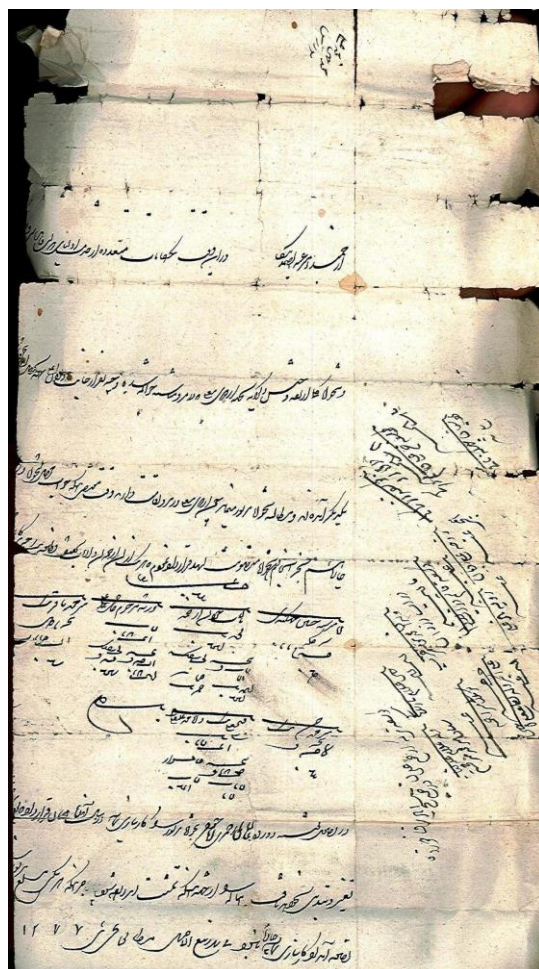
سند شماره ۲ :

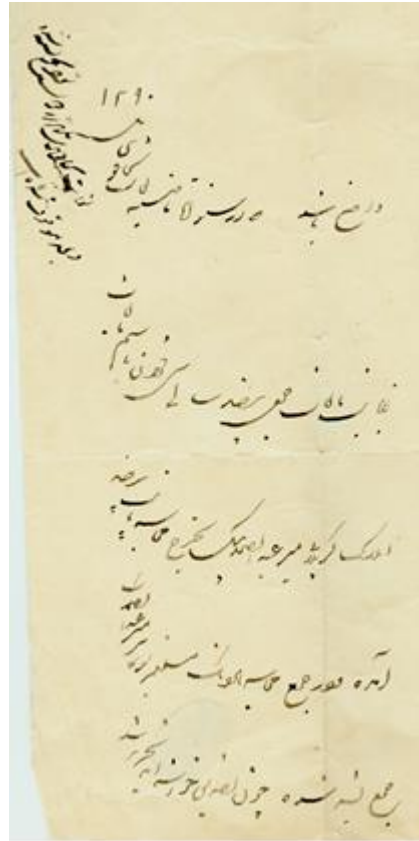
سند شماره ۴:

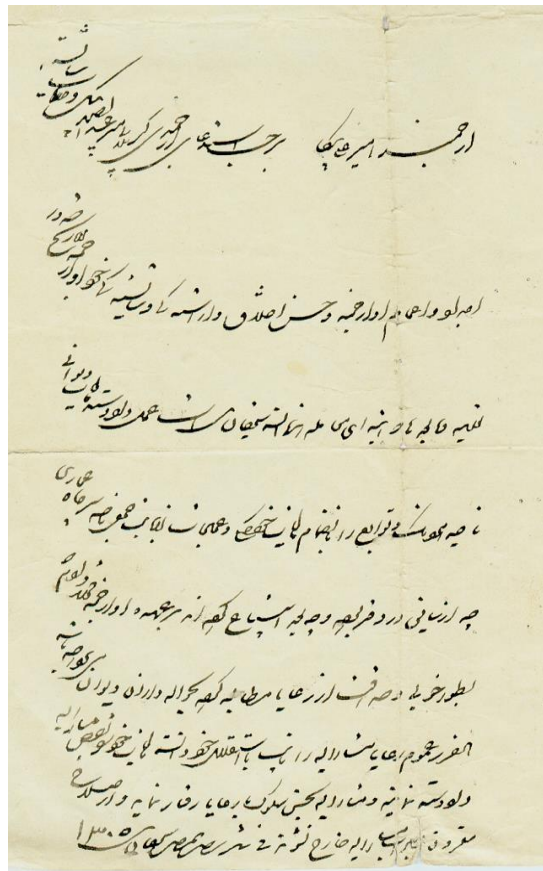
سند شماره ۵:

سند شماره ۷:

سند شماره ۸ :

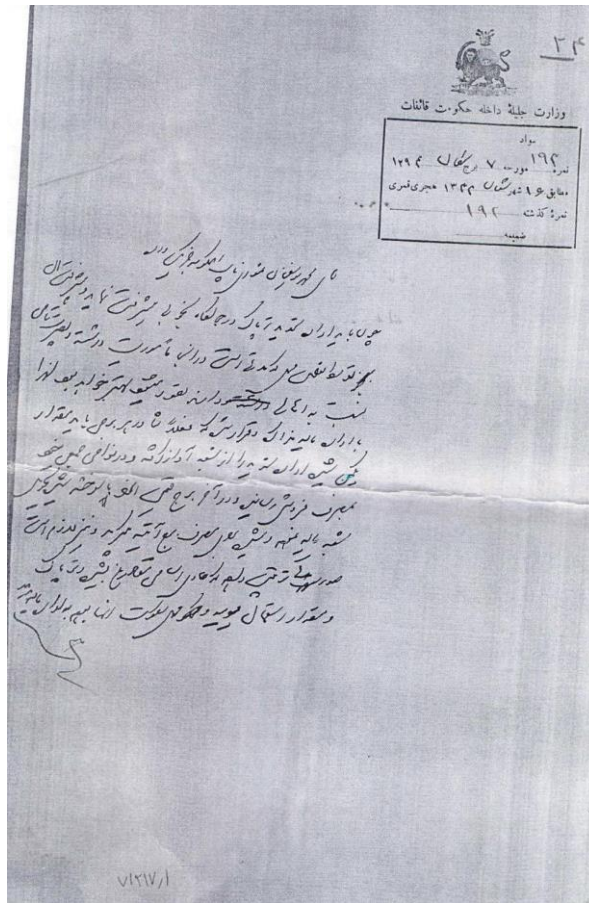

سند شماره ۹ :

کنگره بین المللی علوم اسلامی، علوم انسانی

آذرماه ۱۳۹۵ - تهران

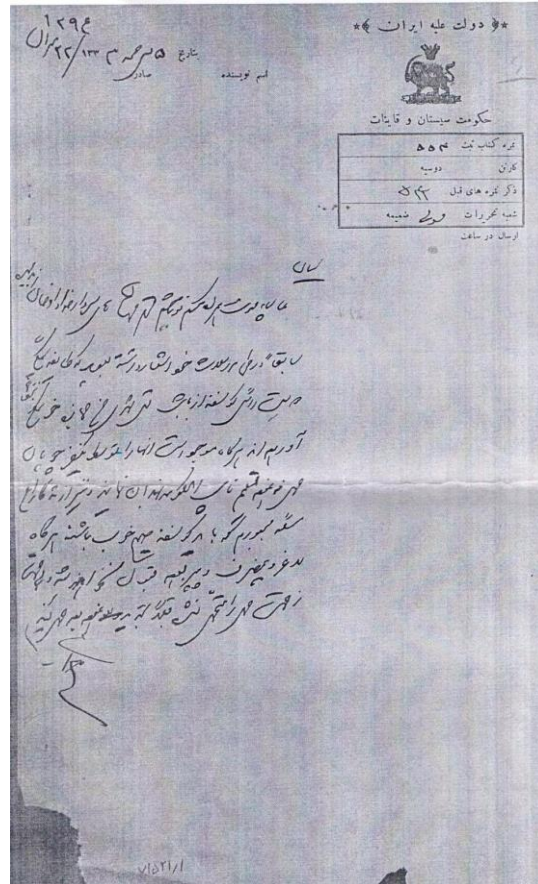

سند شماره ۱۰:

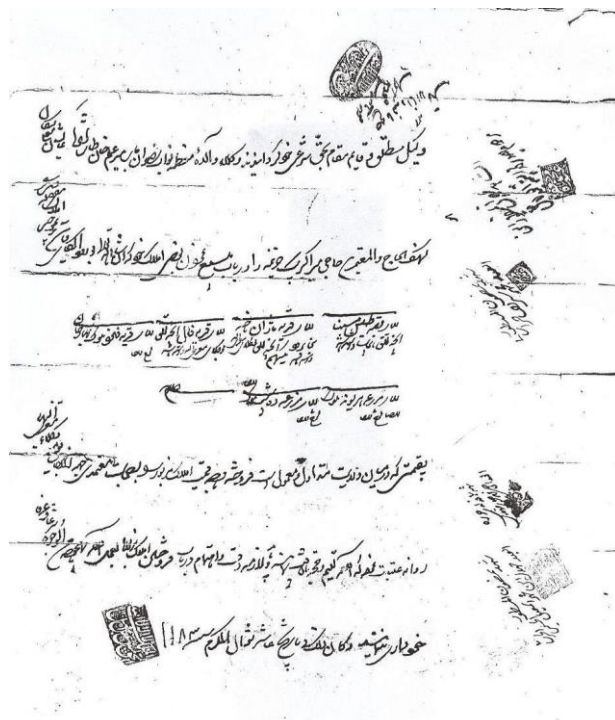

کنگره بین المللی علوم اسلامی، علوم انسانی

آذرماه ۱۳۹۰ - تهران

سند شماره ۱۱ :

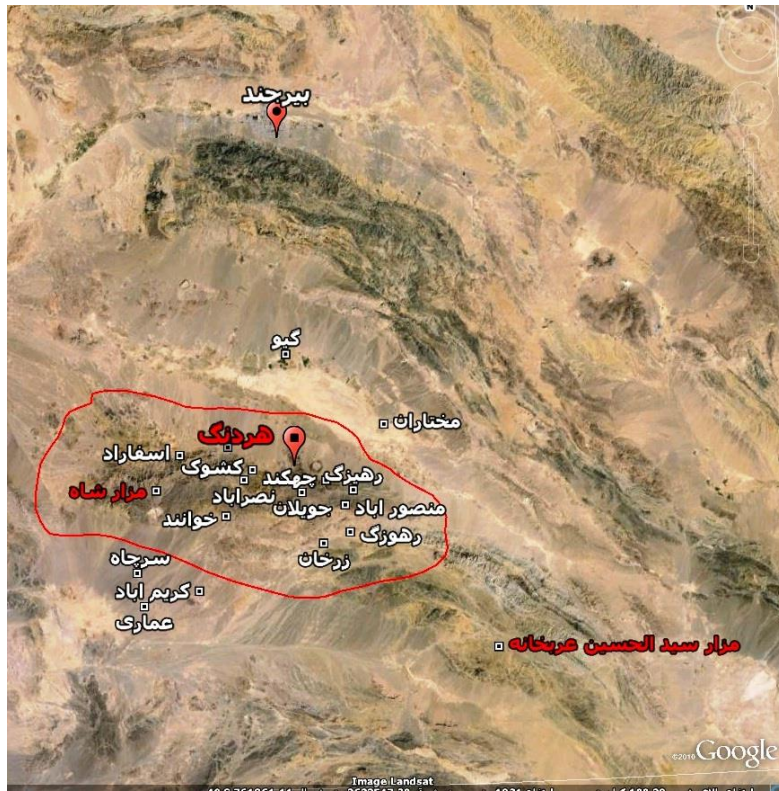

سند شماره ۱۲ :

کنگره بین المللی علوم اسلامی، علوم انسانی

آذرماه ۱۳۹۵ - تهران

نگاره ۱ - تصویر هوایی از موقعیت و سکونتگاه طایفه عرب خزیمه در اطراف بیرجند

کنگره بین‌المللی علوم اسلامی، علوم انسانی

آذرماه ۱۳۹۵ - تهران

نگاره ۲ - قلعه امیار در روستای هردنگ مربوط به اواخر صفویه